

1.01
Prejeto 16. 7. 2013

UDK: 323.14(497.1) : 321.64(450) "1922/1941"

Boris Mlakar*

Zaton Organizacije jugoslovanskih nacionalistov – Orjune pod budnim očesom italijanskih fašističnih oblasti

IZVLEČEK

Organizacija jugoslovanskih nacionalistov je nastala v začetku 20. let v Dalmaciji in se nato širila v druge pokrajine Kraljevine SHS, kar je bilo povezano z dejavnostjo številnih beguncev, ki so zaradi fašističnega preganjanja pribežali iz Primorske in Istre. Zato se je ukvarjala s propagando, sabotажami in sploh odporom tudi na samem Primorskem, v skrajni črti pač za osvoboditev in priključitev le-te k matični državi. Seveda pa ni manjkalo tudi špijonaže v korist jugoslovanske vojske in je tudi zato uživala podporo jugoslovanskih oblasti. A to se je zaradi njenega terorizma in zaradi neprijetnosti, ki so vsled tega nastale v odnosu do Italije, spremenilo. Jasno je, da je sama Orjuna in njena konkretna dejavnost na Primorskem postala objekt zanimanja italijanske obveščevalne in diplomatske službe. Posebej je bil v tem smislu dejaven italijanski konzulat v Ljubljani, ki se je posluževal zaupnikov med slovenskimi begunci. Po drugi strani je tudi Orjuna organizirala svoje vohunsko delo proti konzulatu, tako da se je v Ljubljani vodila svojevrstna vohunska vojna. Prek ambasade v Beogradu in zunanjega ministrstva v Rimu so poročila o emigrantih in orjunaših pristajala v policijskih dosjeih rimskega notranjega ministrstva. Zanimivo je, da se je sistematična obravnava Orjune in podobnih organizacij v vrhu italijanske policije pričela šele leta 1928, ko je bila Orjuna že v zatonu. Avtor v članku podaja glavne značilnosti njene dejavnosti, kot so se kazale v poročilih fašističnih diplomatskih in policijskih organov.

Ključne besede: Primorska, fašizem, protifašizem, emigracija, Orjuna, terorizem

ABSTRACT

THE DECLINE OF THE ORGANISATION OF YUGOSLAV NATIONALISTS – ORJUNA – UNDER THE WATCHFUL EYE OF THE ITALIAN FASCIST AUTHORITIES

The Organisation of Yugoslav Nationalists (Orjuna) was established in the beginning of the 1920s in Dalmatia, from where it expanded to the other provinces of the Kingdom of SHS. This

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI -1000 Ljubljana; boris.mlakar@inz.si

expansion was related to the activities of numerous refugees retreating from the Primorska (Littoral) region and Istria due to fascist persecution. Therefore Orjuna also organised propaganda, sabotage and general resistance in the Littoral region itself with the ultimate goal of liberating and annexing this region to its homeland. Naturally, espionage in favour of the Yugoslav Army also took place, which is why this organisation enjoyed the support of the Yugoslav authorities. However, this gradually changed due to its terrorist activities and inconveniences resulting from it, affecting the Yugoslav relations with Italy. It is obvious that Orjuna itself and its concrete activities in the Littoral region caught the interest of the Italian intelligence and diplomatic services. The Italian consulate in Ljubljana was especially active in this sense, making use of confidants among the Slovenian refugees. On the other hand Orjuna also organised its own spy network against the consulate, so that a kind of a spy war took place in Ljubljana. Through the embassy in Belgrade and Ministry of Foreign Affairs in Rome the reports about emigrants and members of Orjuna found their way into the police dossiers of the Ministry of the Interior in Rome. It is interesting that the systematic investigation of Orjuna and similar organisation by the leadership of the Italian police did not begin until as late as 1928, when Orjuna was already in decline. In his article the author addresses the main characteristics of Orjuna's activities, as reported by the fascist diplomatic and police bodies.

Keywords: Primorska (Littoral) region, anti-fascism, emigration, Orjuna, terrorism

Organizacija jugoslovanskih nacionalistov, ki jo poznamo predvsem pod skrajšanim nazivom Orjuna, je kot vsi drugi zgodovinski pojavi imela svojo predzgodovino, vendar je za nas že takoj v uvodu pomembno predvsem dejstvo, da je bila ustanovljena, sicer pod drugim imenom, marca 1921 v Splitu in da je bil njen nastanek tesno povezan z obstojem in delovanjem beguncev iz Primorske in Istre, ki sta po rapalski pogodbi pripadli kraljevini Italiji in kjer je kmalu zatem agresivni fašizem prevzel oblast; eden njegovih glavnih ciljev v primorskem prostoru je bila tudi izenačitev etničnih meja z državnimi, kar je pomenilo pričetek nasilnega raznarodovalnega procesa. Del formalnega programa Orjune, predvsem pa trdne odločenosti njenih pripadnikov, je bila namreč prav naloga in dolžnost bojevanja proti italijanski zasedbi in v prihodnosti tudi osvoboditev zasedenih krajev ter njihova priključitev k matični domovini Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Glede na dosedanjo obravnavo Orjune v strokovni literaturi je treba reči, da je sicer res dobila tudi nekatere značilnosti fašističnega gibanja, predvsem zaradi svojega agresivnega načina nastopanja ter ekstremnega nacionalizma. Toda njen nacionalizem ni slonel na povzdigovanju oziroma na mitu ponovnega rojstva (že obstoječega) naroda, temveč je šlo za prizadevanje, da se tak narod, namreč jugoslovanski, sploh vzpostavi in uspešno zaživi. Temu cilju je program Orjune podredil vse, demokracija in svoboda posameznika sta bila v tem pogledu v drugem planu. Kljub temu orjunaško gibanje ni doseglo, kot bi dejal Roger Griffin, »fašističnega minimuma« in ga torej ne mo-

remo šteti za fašizem v pravem pomenu besede.¹ Seveda pa je prav zaradi nekaterih svojih značilnosti, ki so jih sodobniki na hitro označili za fašistične, kmalu prišlo v konflikt s prevladujočim družbenim in političnim okoljem, kar je ob dejstvu, da je njegov zaščitnik Svetožar Pribičević izgubljal vpliv, privedlo do postopnega zatona, v delu Slovenije tudi do razmeroma zgodnje formalne prepovedi Orjune. Kot bomo videli, pa to še ni pomenilo tudi prenehanja njenega delovanja.² Nasprotno, prav v drugi polovici 20. let se je v nekem smislu njena aktivnost še okrepila, in sicer predvsem njeno kulturno, obveščevalno in tudi teroristično delovanje, usmerjeno proti italijanski fašistični oblasti na Primorskem. Ta dejavnost se je dogajala v precejšnji meri v sami Sloveniji, na obmejnem območju, toda seveda tudi na samem Primorskem. Italijanske oblasti so omenjeno in tudi drugo aktivnost Orjune, sicer z določeno zamudo, vestno registrirale in v nadaljevanju tudi budno spremljale. Orjuna je v njihovih očeh postala eden glavnih nasprotnikov italijanske nacionalne »penetracije« na Primorskem. Temu primerno so se v spremljanju njene aktivnosti in opozarjanju na njene nevarne načrte angažirali tudi fašistični politični, policijski, obveščevalni in tudi diplomatski organi, o Orjuni je tekla beseda tako v poročilih lokalnih policijskih in fašističnih organov kot tudi v dokumentih visokih uradov notranjega in zunanjega ministrstva v Rimu. Slednje je s temi poročili zalagalo italijansko poslaništvo v Beogradu, ki se je naslanjalo na še številnejša poročila, ki so prihajala od italijanskih konzulatov, predvsem tistih v Ljubljani in na Sušaku, a tudi v Splitu, Zagrebu itd. To gradivo tudi predstavlja glavno osnovo za naš kratki pregled odnosa organov italijanske fašistične države do delovanja Orjune v 2. polovici 20. in v 1. polovici 30. let 20. stoletja.

Omenjena poročila so se ukvarjala prav z vsemi malenkostmi oziroma podrobnostmi, ki so zadevale orjunaško dejavnost, tudi če je šlo le za detajle iz življenja njenih dejanskih ali namišljenih pripadnikov, sami organizaciji in predvsem njeni dejavnosti na ozemlju Italije pa je bila namenjena najvišja stopnja pozornosti. Gradivo o Orjuni se je očitno zbiralo z določenim zamikom, ali bolje, v začetku je bilo le-to raztreseno v različnih fondih zunanjega in notranjega ministrstva, šele z letom 1928 pa so v vrhu rimske policije začeli taka poročila sistematično spremljati in urejati, tako da so ustvarili ustrezne dosjeje tako o sami Orjuni in sorodnih jugoslovanskih protitalijanskih organizacijah kot tudi o izstopajočih posameznikih, pripadnikih teh organizacij. Tedaj je bila Orjuna vsaj v »ljubljskem« delu Slovenije formalno že razpuščena, toda marsikateri dokument je segal v predhodna leta, tako da na ta način še prek italijanskih virov izvemo marsikaj tudi o predhodni dejavnosti orjunašev, recimo o znanem spopadu v Trbovljah.

¹ Stevo Đurašković: Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). V: Časopis za suvremenu povijest, 2011, št. 1, str. 225–247; Roger Griffin: The Nature of Fascism. London–New York 1993, str. 38 sl.; Momčilo Zečević: Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929. Maribor 1986, str. 116–117.

² Podrobno o delovanju Orjune vse do srede 30. let Branislav Gligorijević: Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). V: Istorija XX. veka. Zbornik radova, V, 1963 (dalje Gligorijević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista), str. 315–393.

Tematike v teh poročilih so preštevilne in obravnavane prepodrobno, da bi se na tem omejenem prostoru posvetili prav vsem. Omenili bomo le nekatere najpomembnejše oziroma najbolj zanimive. Vsekakor je za začetek zelo zanimivo, da lahko raziskovalec v rimskem arhivu prebere naslednja verza:

»Čuvajmo bratje, Triglav, simbol naše moči,
dokler ta moč nad Primorjem robskih verig ne zdrobi!«

ter

»Na braniku začasnih mej, čuvajmo bratje, in bdimo,
kadar pa pride naš dan, meje krivične razdrimo!«

To rodoljubno »poezijo« najdemo na hrbtni strani dveh razglednic, ki ju je izdala ljubljanska Orjuna leta 1923. Na prvi je fotografija »Straže Orjune na Triglavu« z 12. avgusta, na drugi pa slika razvitja prapora Orjune na Rakeku 8. septembra.³

Italijanski konzulat v Ljubljani je, kot smo že omenili, zelo natančno spremljal dejavnost Orjune oziroma sploh primorskih beguncev ter posledično svoji ambasadi v Beograd ali pa na druge naslove v Italiji o tej temi poslal zelo veliko poročil. Skoraj v vsakem je uporabil sintagmi »iz zaupnih virov« oziroma »informator poroča«. Njegovi informatorji so bili seveda predvsem primorski begunci, člani ali znanci članov Orjune, ki so se iz eksistencialnih ali drugih motivov približali konzulatu; eden od motivov je bil npr. ta, da so se nekateri emigranti želeli vrniti na Primorsko in so v ta namen potrebovali veljavne dokumente, s tem v povezavi pa tudi garancijo, da jih po vrnitvi oblasti ne bodo preganjale. So pa za odločitev za dostavljanje informacij konzulatu obstajali tudi bolj banalni razlogi. Tako je konzul pozimi 1928 poročal, da je dobil informacije od člana direktorija Orjune v Ljubljani, ki je bil razočaran, ker mu niso dali obljubljenega mesta političnega sekretarja in se je zato sklenil maščevati tako, da je konzulu ponudil informacije o potovanju Andreja Verbiča v Berlin, in še posebej o zvezah Orjune na Primorskem, omenil pa je tudi, da potrebuje denar. Konzul je tako lahko logično sklepal, da ljubljanske orjunaše povezujejo bolj osebni interesi kot pa morebitni nacionalistični in patriotični ideali. Omenjeni konfident mu je predstavil delovanje pravega špijonskega centra v Ljubljani, ki nadzoruje vse obiskovalce konzulata, kar konzula sicer ni presenetilo. Dal mu je celo seznam 19 orjunašev, ki so pogosto hodili v Julijsko krajino in na Koroško. Med zaupniki teh orjunašev je na Primorskem med drugim označil tudi Draga Pahorja in Alberta Rejca.⁴ Nekaj mesecev kasneje je konzul obvestil goriškega prefekta in tamkajšnje vodstvo fašistične milice, da vodja slovenske Orjune Marko Kranjec pogosto skrivaj odhaja na Primorsko, pri čemer se do meje pripelje s svojim motorjem. Z več strani naj

³ Archivio Centrale dello Stato, Roma (ACS), Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 256. Orjunaši so tedaj »zasedli« Triglav na pobudo vojaških krogov, povod pa naj bi bilo takratno določevanje natančnega poteka meje, ko je bilo še vprašljivo, kam bo pripadel vrh Triglava. Gl. Lida Turk: Nenavadne zgodbe Lipeta Kosca. Trst 2010 (dalje Turk, Nenavadne zgodbe), str. 55–56.

⁴ Arhiv Milice Kacin -Wohinz, šk. 18/XVI (dalje Arhiv MKW). Kolegici M. K. Wohinz se zahvaljujem za možnost vpogleda v del gradiva, ki ga je zbrala v Osrednjem državnem arhivu v Rimu.

bi mu sporočili, da je dan pred tem spet odšel v Italijo, pri čemer naj bi izkoristil romanje na Sveto goro, kjer se bodo sestali tudi goriški orjunaši. Eden od ovaduhov mu je obljubil, da mu bo priskrbel natančen Kranjčev itinerar.⁵ Še bolj zgovorno je bilo poročilo konzula iz srede poletja 1929 o sestanku Jožeta Kukca, Filipa Kosca in drugih orjunaških »skvadristov« v eni od ljubljanskih gostiln, na katerem je eden od njih dobil nalogo, da odide na Primorsko ter iz skrivališča pri Postojni dvigne del tam spravljenege eksploziva in orožja ter ga preda orjunaškemu zaupniku v sosesčini, ki ga bo prenesel v Vipavo. Konzulov informator je bil očitno sam na tem sestanku, konzulu je celo predal kopijo skice lokacije skladišča, poleg tega pa je svetoval Italijanom, da naj pohitijo s preiskavo, sicer ne bodo našli nič, ter v skrbah dodal, da naj aretacij ne izvajajo na kraju samem, saj se bo sicer takoj vedelo, da je on informator!⁶

Seveda pa konzul ni bil zadovoljen z uslugami, ki so mu jih ponujali razni informatorji, kljub zgoraj omenjenim dejstvom se je pritoževal, da jugoslovanski konzulat v Trstu pride neprimerno lažje do informacij kot on v Ljubljani.⁷ Spomladi 1929 je celo vodstvo politične policije v Rimu potožilo, da so težave z nadziranjem Kranjca, saj ne morejo pridobiti primerne osebe, ki bi recimo kot trgovski potnik in z znanjem slovenščine in nemščine lahko sledila Kranjcu. Vzpostavili so nad njim sicer posreden nadzor prek zanesljive osebe, ki je imela stike z ljubljanskimi orjunaši, vendar je šef policije Arturo Bocchini še dodatno prosil konzula, da skuša z »lokalnimi sredstvi« še bolje nadzirati aktivnost Kranjca in njegovih prijateljev.⁸ Čez približno pol leta se je konzul v zvezi z nadzorom Kranjca ponovno oglasil. Spet je poudaril, da mu manjka zaupnikov, ki bi lahko v zadovoljivi meri sledili zarotniškim potezam Kranjca in tovarišev. Trenutno je lahko sporočil samo to, da so ga pred nekaj dnevi videli v ljubljanski kavarni Zvezda, kjer se je tudi sicer običajno zadrževal, skupaj s Kukcem in Koscem. Njegova tuberkuloza naj bi napredovala, kar pa naj ga ne bi oviralo pri protiitalijanski dejavnosti.⁹

Za obveščevalno službo sta bili seveda nujni tajnost in anonimnost, a nekatera imena konzulovih informatorjev so postala orjunašem kmalu znana in za nekatere se to ni dobro končalo. Najbolj je bil v tem smislu razglašen primer Egidija Perica. Ko je v začetku marca 1928 tržaška kvestura na razne naslove pošiljala informacijo o vse bolj nevarni teroristični dejavnosti Kukca in zahtevala, da se vsi potrudijo za njegovo aretacijo, je med njegove sodelavce uvrstila tudi Perica. Tedaj naj bi živel v Ljubljani in naj bi seveda bil član Orjune.¹⁰ Po spominih Kosca naj bi bil pred tem celo vodja orjunaške borbene skupine na Goriškem. Toda v Ljubljani je prišlo do spora med njim in vodilno skupino okrog Kranjca, izmenjevali so si grozilna pisma in prišlo

⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Zbirka gradiva Kraljevih kvestur Trst in Gorica (AS 1829), t.e. 14/357.

⁶ ARS, AS 1829, t.e. 14/353.

⁷ Milica Kacin-Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi : Primorska 1925–1935. Koper 1990 (dalje Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem), str. 322.

⁸ Arhiv MKW, šk. 18/X.

⁹ ACS, Ministero dell'Interno, Direzione generale di pubblica sicurezza, H 2, šk. 41.

¹⁰ ARS, AS 1829, t.e. 14/352.

je celo do sodne obravnave. Kosec je zaslutil, da je Peric povezan s konzulatom in na enem od svojih nočnih obiskov v konzulovi pisarni je našel tudi pisne dokaze o tem. Ker je Peric vedel zelo veliko o povezavah Orjune, so sklenili, da mora pasti, in res so ga 7. septembra 1928 ustrelili na ulici v Ljubljani.¹¹ Kot prvega osumljenca je policija še isti večer aretirala Kukca, naslednjega dne pa Kranjca, Kosca in še nekaj drugih. Sledil je proces, ki je dodobra razburkal slovensko in tudi del italijanske politične javnosti. Preiskava se namreč ni omejila le na primer Peričevega umora, temveč so ob zaslišanjih prič prišla na dan tudi dejstva o drugih orjunaških podvigih, kar je v javnosti močno znižalo ugled organizacije. To je recimo veljalo za rop na železniški postaji v Prestranku v začetku aprila 1926 in spopad med orjunaši in finančnimi stražniki, ki je temu sledil. Po italijanskih poročilih naj bi del vodstva Orjune, ki je ostal na svobodi, na to takoj reagiral ter v Julijsko krajino poslal dva svoja emisarja s številno literaturo, s katero naj bi med zaupniki na Primorskem skušali zanikati vesti o kriminalni dejavnosti Orjune.¹² Posebej je bilo tu občutljivo vprašanje denarja, ki so ga orjunaši zaplenili v Prestranku, Kranjec naj bi namreč z njim razpolagal zelo svojeglavo.

Posebej zanimivo je bilo pričevanje Slavka Caharije, ki je opisoval Kranjčevo denarno »poslovanje«, omenil s tem v zvezi tudi Peričeve grožnje, še posebej pa je vzbudila pozornost njegova trditev, da je Orjuna imela v načrtu tudi atentat na Stjepana Radića. Tudi Caharija se je udeležil znanega pohoda orjunašev v Trbovlje v začetku junija 1924 in na procesu je sedaj tako on kot tudi druge priče o tem povedal marsikaj zanimivega. Pri tem velja dodati, da so sedaj ob preiskavi v arhivu Orjune našli tudi originalne zapisnike zaslišanj, ki jih je trboveljska žandarmerija izvedla v zvezi s tedanjim ubojem rudarja Fakina. Caharija in tudi drugi so potrdili, da je Kranjec tedaj ujetega Franca Fakina obdolžil za smrt orjunaša Šlajpaha ter ga je zato ukazal takoj ustreliti. Ljubljanski konzulat je dobresedne prevode zapisnikov zaslišanj, tako tistih iz leta 1924 kot teh iz preiskave proti Kranjcu in tovarišem, vestno pošiljal svojim nadrejenim.¹³ Kar zadeva padle orjunaše v Trbovljah leta 1924, naj na tem mestu omenimo še konzulovo poročilo iz aprila 1929, v katerem piše, da imajo njihovi svojci Kranjca zelo v želodcu, posebej se omenja Šlajpahova vdova. Orjunaši so zanje organizirali posebno zbiralno akcijo in menda zbrali kar 56.000 dinarjev, a Kranjec naj bi si ta denar kar prisvojil.¹⁴ Proces naj bi se izvedel enkrat spomladi, toda 1. februarja 1929 se je v Rimu razširila novica, da so bili vsi obtoženi izpuščeni in da do procesa ne bo prišlo. Državno pravdnništvo obtožnice ni vložilo, očitno zaradi »višjih« državnih interesov, saj bi na procesu prišle na dan stvari, ki bi zelo poslabšale odnose z Italijo (Orjuno je npr. podpirala vojska in tudi drugi deli oblasti, čeprav z nihanji), posledično pa bi se tudi verjetno poslabšal položaj rojakov na Primorskem.¹⁵ Šef policije Bocchini je zatem v svoji okrožnici primorskim prefektom in kvestorjem

¹¹ Turk, *Nenavadne zgodbe*, str. 73.

¹² ARS, AS 1829, t.e. 1.

¹³ ARS, AS 1829, t.e. 14/354.

¹⁴ ARS, AS 1829, t.e. 14/357.

¹⁵ Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 319; Turk, *Nenavadne zgodbe*, str. 73–74.

naročil, da naj nemudoma aretirajo vsakega izmed omenjenih, če bi po naključju prišel v Italijo.

Med samim potekom preiskave se je konzul v svojih poročilih posvečal tudi drugim vidikom delovanja Orjune, ki je bilo seveda tedaj močno pogojeno z dejstvom, da je bil Kranjec z nekaterimi vidnimi sodelavci v zaporu. Tako je sredi novembra 1928 sestavil kratek pregled njene zgodovine, s poudarkom na trenutno stanje v Sloveniji. To poročilo, ki je sicer sintetične narave, kaže, kako dobro so bile italijanske oblasti obveščene o Orjuni. V njem je konzul najprej izpostavil dejstvo, da obstajata v Sloveniji dve sekciji Orjune, tista v Ljubljani, ki je bila že pred časom razpuščena, ter druga v Mariboru, ki deluje normalno. V jugoslovanskem okviru naj bi znotraj organizacije sicer obstajali dve struji, prva je še zmeraj zvesta svojemu ustanovitelju Svetozarju Pribičeviću, medtem ko druga sledi stranki Ljube Davidovića. Kar zadeva taktiko in »skvadristično« delovanje, pa je menil, da je obstajalo hudo notranje nasprotje tudi med slovenskimi orjunaši: pristaši Kranjca so bili za nadaljevanje terorističnih akcij, druga frakcija, ki jo je vodil pisatelj Vladimir Levstik, pa je bila proti uporabi nasilja in se je zavzemala samo za izvajanje nacionalistične propagande na ozemlju Julijske krajine. Kljub temu da je bila ljubljanska Orjuna formalno razpuščena, pa je po mnenju konzula nemoteno delovala še naprej, le da so po aretaciji Kranjca notranja nasprotja prišla še bolj in tudi formalno do izraza. Kranjčevi prijatelji so takoj oblikovali nov direktorij, ki ga pa generalni sekretar Milorad Dimitrijević v Beogradu ni odobril. Zapovedal je celo Levstiku, da on kot predstavnik opozicije oblikuje svoj direktorij, kar se je tudi zgodilo. Tako so tedaj, tj. konec leta 1928, v Sloveniji hkrati delovali trije direktoriji, dva v Ljubljani in eden v Mariboru, ki ga je vodil Lojze Reja. V Ljubljani je Kranjčevemu odboru načeloval Dušan Gorazd. Kar zadeva članstvo, naj bi po konzulovih podatkih Orjuna v celi Jugoslaviji imela 57.000 članov, medtem ko naj bi bilo za Slovenijo po zadnjih dogodkih število težko oceniti, ker jih je sedaj precej izstopilo. Pred aretacijo Kranjca je bilo v Sloveniji okrog 7.000 orjunašev, med katerimi naj bi bilo kar 2.500 »skvadristov«, tj. pripadnikov bataljonov oziroma borbenih čet.¹⁶

Kar zadeva obstoj ali neobstoj Orjune v Sloveniji oziroma natančneje na ozemlju ljubljanske oblasti, je italijanski konzulat pri svojih ocenah ves čas nekako nihal. Po eni strani je stalno ponavljal, da je bila ljubljanska Orjuna razpuščena že leta 1926, in to v veliki meri po zaslugi italijanske diplomacije, konkretno na pritisk ambasade v Beogradu: le-ta se je konec avgusta 1928 v pismu Mussoliniju s tem tudi pohvalila.¹⁷ Ob tem je konzul že v začetku avgusta, ko je opisoval prizadevanja Kranjca, da bi Orjuno reorganiziral ter jo spet »vrnil v javno življenje«, poudaril, da je Kranjec dobil nov zalet pri teh prizadevanjih prav zaradi dejstva, da je Ljubljano zapustil njegov predhodnik konzul Gavotti, ki so ga orjunaši imeli za glavno oviro oziroma za »edini

¹⁶ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 245; ARS, AS 1829, t.e. 14/354.

¹⁷ Samo Pahor: Od Pisanne za zasedeno ozemlje do TIGR-a. V: Primorski rodoljub, 2009, št. 18 (dalje Pahor, Od Pisanne za zasedeno ozemlje), str. 41.

vzrok za razpustitev slovenske Orjune». ¹⁸ Kljub temu je zdaj, po aretaciji Kranjca, poudaril, da je z Orjuno konec in da ji je »proces« Peric zadal zadnji udarec, posebej še, ker naj bi se tudi minister Anton Korošec odločil za njeno dokončno prepoved, čeprav je v preteklosti tudi on dajal o njej različne izjave. ¹⁹ Po drugi strani pa se v poročilih tako konzulata in tudi ambasade ves čas ponavlja in vleče trditev, da je formalni razpust ali prepoved Orjune le bluff in nekakšen alibi za jugoslovanske oblasti.

Izpust obtoženih na nesojenem procesu Peric je tako v javnosti kot tudi pri italijanski diplomaciji sprožil novo razpravo o usodi Orjune, pač tudi zaradi dejstva, da je novi šestojanuarski režim ostro zarezal v dotedanje politično in tudi društveno življenje in tudi Orjuna je bila razpuščena, konkretno 10. marca 1929, sedaj po celotni državi. Tudi v naslednjih mesecih je konzul, ko je poročal o pestrem dogajanju znotraj »razpuščene« ljubljanske Orjune, vneto ponavljal, da uradno zaprtje njenih podružnic, zaseg arhiva in prenehanje izhajanja njenega glasila ipd. še zdaleč ne bo pomenilo tudi prenehanja protiitalijanske aktivnosti njenih pripadnikov. Enako je ambasador Carlo Galli sredi marca 1929 v dopisu zunanjemu ministrstvu poudaril, da naj jih razpust Orjune ne zavede v zmoto, da bodo orjunaši sedaj res prenehali s terorističnimi akcijami, nasprotno, sedaj je potrebna še večja pozornost, saj naj bi ta ukrep za jugoslovanske oblasti predstavljal le neke vrste alibi za morebitne prihodnje dogodke ... ²⁰ Ob tem pa so kasneje fašistične oblasti vseeno morale priznati, da jugoslovanska vlada Orjune ni razpustila zaradi njene protitalijanske aktivnosti, temveč iz notranjepolitičnih razlogov, ker da jo je ustanovil Pribičević, ki pa se je »zvezal s Hrvati« in je bilo zato(?) v njenih vrstah mnogo njegovih pristašev. ²¹ Zgoraj omenjeno bojazen sta ambasador in konzul v naslednjih dneh tudi podkrepila oziroma utemeljila z opisom dogajanja v Ljubljani po izpustu Kranjca iz zaporja. Generalni sekretar Dimitrijević se je očitno pobotal s Kranjcem, prišel je na razgovor v Ljubljano, kjer sta med drugim sklenila, da je treba okrepiti orjunaške akcijske čete, kot tudi, da je treba obnoviti dejavnost v Julijski krajini in tja poslati nove nekompromitirane emisarje. K tej novici je konzul dodal, da se hoče ljubljanska Orjuna maščevati nad vsemi pričami, ki so zanj neugodno pričale v preiskavi v zadevi Peric. ²² Ambasador je sedaj v Rim poslal tudi najnovejšo Kranjčevo fotografijo, k čemur je sicer pripomnil, da je slika zastarela v toliko, ker je Kranjec sedaj popolnoma obrbit. Ob tem naj dodamo, da v centralni politični kartoteki v arhivskem fondu notranjega ministrstva v Rimu presenetljivo ni Kranjčevega dosjeja; se pa tak dosje nahaja v državnem arhivu na Reki na Hrvaškem, kar je do neke mere razumljivo, saj je njegova rojstna Ilirska Bistrica tedaj spadala v Reško pokrajino. ²³ V nadaljevanju so v Rim prihajale še nove vesti o

¹⁸ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 245.

¹⁹ ARS, AS 1829, t.e. 14/351.

²⁰ Arhiv MKW, šk. 18/XIV.

²¹ ARS, AS 1829, t.e. 14/353.

²² Prav tam.

²³ Vojko Čeligoj: Ferdinand Marko Kranjec (1885–1973). V: Vojnogodovinski zbornik, 2006, št. 27, str. 43–45. Za podatke o Marku Kranjcu gl. tudi Tjaša Poklar: Jezik ostane v duši: Portret Bistrice Kranjec Mirkulovske. Ilirska Bistrica 2011, str. 14 sl.

vse bolj samozavestnem nastopanju Kranjca in njegovih pristašev, tako da se lahko vprašamo, kaj je formalna prepoved Orjune dejansko sploh spremenila. Kranjec naj bi spet prevzel vajeti v svoje roke, načrtuje obnovitev, kot že omenjeno, dejavnosti na Primorskem, kamor ima namen poslati tudi Kosca in Kukca, da bosta pregledala teren in obnovila stik z zaupniki. O svoji aktivnosti naj bi Kranjec poročal vodstvu Narodne odbrane, za katero sedaj fašistične oblasti ocenjujejo, da je prevzela mesto Orjune, katere pripadniki naj bi po Kranjčevih navodilih vse zbrane obveščevalne podatke z italijanskega obmejnega območja pošiljali vojvodi Kosti Pečancu, ki naj bi bil odločilna osebnost pri združevanju Orjune, Narodne odbrane in Bele roke.²⁴

Konzul je nadalje poročal tudi o takih zanimivostih kot npr. o tem, da je bil Kosec spet sprejet na delo v ljubljansko Opero, medtem ko je Kuček kot običajno brez dela, se pa dnevno zadržuje v lokalu Opera klet. Toda teden dni kasneje, tj. 22. februarja 1929, konzul sporoča, da je Kosec na intervencijo oblasti odpuščen iz Opere, medtem ko se je Kuček preselil na Verd v hišo svoje ljubice, pri čemer ga pri njegovi dejavnosti podpira orjunaš Jelovšek, lastnik žage na Vrhniki.²⁵ Kranjec je nameraval odpotovati v Francijo in je zaprosil za potni list, ki ga je tudi dobil. Na svoje pristaše je naslovil apel, v katerem je zatrdil, da za vse slabo, kar je v zadnjem času doletelo Orjuno, niso krivi njeni nasprotniki, temveč izdajalci v njenih vrstah. Ob tem je dodal, da mu je pravzaprav vseeno, če je Orjuna dovoljena ali ne, to zanj ne bo ovira za dosego njegovih načrtov.

Kar zadeva javno mnenje v Sloveniji, je konzul ocenjeval, da odobrava ukinitve Orjune tudi zato, ker svojih ciljev ni dosegla in ni preprečila italijanske politike proti primorskim Slovencem, in da je v tem pogledu morda zanje naredila več škode kot koristi. Hkrati ugotavlja, da kljub Kranjčevim izjavam pri orjunaših morala upada in da zato vse bolj zaupajo v Narodno odbrano, kamor se tudi včlanjujejo.²⁶ Začuda naj bi tudi Kranjec postal zagovornik manj številne, bolj elitne organizacije. Konec marca 1929 naj bi v Ljubljani orjunaški voditelji sklenili, da se borbene enote reorganizirajo in da novih članov ne bodo več sprejemali. V obmejnih krajih ter na samem Primorskem naj bi delovale le še trojke po zgledu t. i. komitov, medtem ko naj bi v notranjosti države še naprej orjunaše združevale čete in bataljoni; seveda pa je vprašanje, če niso npr. bataljoni obstajali le še na papirju.²⁷ Tudi na Primorskem orjunaških akcij skoraj ni bilo več, čeprav sta ljubljanski konzul in poslanik v Beogradu še naprej poročala o načrtih raznih terorističnih in povračilnih akcij, npr. v zvezi z obsodbami na prvem tržaškem procesu. Res pa je, da je predvsem Kuček nadaljeval s svojimi diverzantskimi akcijami, dokler ni padel, kar se je zgodilo 2. septembra 1930 ob spopadu z italijanskimi miličniki pri Škocjanu v bližini Postojne. Tako on kot tudi Kosec sta v obveščevalnem pogledu delala v korist Dravske divizije, v političnem pogledu pa je tedaj Kosec že priznaval avtoriteto Narodne odbrane, kasneje tudi Tigra.²⁸

²⁴ Arhiv MKW, šk. 18, mapa Emigracija-Orjuna.

²⁵ ARS, AS 1829, t.e. 14/353.

²⁶ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 256; ARS, AS 1829, t.e. 14/357.

²⁷ ARS, AS 1829, t.e. 14/357.

²⁸ Turk, Nenavadne zgodbe, str. 74–76.

Le-ta je na Primorskem prevzel pobudo, Orjuna je stopala v ozadje in postopoma izgubila ves vpliv, pri čemer je ljudi motilo predvsem njeno zagovarjanje pavšalnega odpora zmeraj in povsod, kar se ni vedno skladalo s konkretnimi pogoji življenja. V tem smislu je značilen očitek dveh Primorcev, ki sta že pred tem prišla v Ljubljano do Kranjca in jima je le-ta prigovarjal, da se je treba upirati, dokler ne pride do splošne vstaje. Po konzulovih navedbah sta mu odvrnila, da je njemu v Ljubljani lahko »pridigati« o odporu, drugačna pa je stvar videti, ko človek sam živi v Italiji.²⁹

Kranjec pa ni imel nobenih zavor tudi pri ponovnem prevzemanju vodilne vloge v Ljubljani. V takem položaju, sicer tik pred formalno prepovedjo Orjune, je Vladimir Levstik, ki je še vedno načeloval »opozicijskemu« direktoriju, očitno dvignil roke ter napovedal svoj odstop. Rimsko notranje ministrstvo je v tej zadevi poslalo vsem prefektom v Julijski krajini zaupno poročilo, ki je, kot običajno, prišlo od konzulata v Ljubljani. Poročilo navaja, da se krog inž. Kranjca po vsemu sodeč vrača v vodstvo in da zanj navijajo predvsem mladi in študenti. Starejši člani, očitno Levstikovi pristaši, pa da v tem primeru napovedujejo izstop. Konkretno je Levstik za 9. marec 1929 v gostilni Aškerčeva klet sklical zbor zaupnikov, na katerem naj bi orisal novi položaj in pojasnil, zakaj odstopa z vodstvenega položaja. V gostilni se je zbralo kakih 40 zaupnikov. Toda takoj, ko je Levstik pričel s svojim govorom, je v prostor pridrla okrog 20 Kranjčevih pristašev in z njim na čelu začelo zganjati tak hrup, da se Levstika ni več slišalo. Začelo se je vsesplošno prerivanje in kričanje, pri čemer so eni vzklikali »Živela Orjuna, dol z Markom!«, drugi pa so odgovarjali z »Živel Kranjc, živel pogum, dol s strahopetci, maščevanje izdajalcem!« Kranjec je intoniral tudi orjunaško himno. Toda Levstik in njegovi se niso imeli namena vdati in Levstik je nadaljeval z govorom. V tem trenutku je Kranjec dal znak in po zraku so začeli leteti kozarci in stoli. Lastnik gostilne se je zbal večje škode in je telefoniral na policijo. V tem trenutku se je Levstik odločil za umik ter je s svojimi pristaši med huronskim vpitjem nasprotnikov odšel iz gostilne. Kranjec in njegovi so postali za kratek hip gospodarji položaja, a so se tudi oni umaknili še pred prihodom agentov. V ljubljanski Orjuni, je zaključil konzul, torej vlada kaos, a zmerni niso uspeli spodnesti Kranjca, ki je v tem položaju užival predvsem podporo študentov, med katerimi se je najbolj »odlikoval« Dušan Ekar.³⁰

Lahko si mislimo, kako so taki in podobni dogodki vplivali na ugled Orjune v javnosti. Sledila je še formalna prepoved njenega delovanja, a na veliko žalost italijanske diplomacije je še naprej delovala, sicer v ilegali, vendar je počasi usihala, kar smo z raznimi primeri ilustrirali že zgoraj. Kranjca so še zmeraj pogosto videvali v Zvezdi na pogovorih s svojimi tovariši, nekajkrat pa tudi na poti na Sušak, kamor se je po konzulovih besedah začasno preselilo težišče orjunaške aktivnosti. Spet naj bi usposobili znani Kranjčev motocikel, toda, pravi konzul, napredovala je tudi njegova tuberkuloza, pri čemer od svojega delodajalca, to je bila carinska direkcija, ni dobil zahtevanega dopusta za zdravljenje v Franciji. V začetku julija 1929 je odstopil kot

²⁹ ARS, AS 1829, t.e. 14/352.

³⁰ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 256.

»veliki čelnik« vseh orjunaških borbenih enot v Jugoslaviji. Za nameček ga je oblast premestila v Skopje, čeprav se je, razumljivo, temu upiral. Konzul Rainaldi je tako upravičeno v svojem obširnem poročilu spomladi 1931 poudaril, da je slovenska Orjuna z odhodom Kranjca v Skopje ter s smrtjo Kukca mnogo izgubila; te izgube kavarniški pogovori v Zvezdi, kamor je še vedno občasno prihajal tudi Kranjec, niso mogli nadomestiti.³¹ Po italijanskih virih pa Kranjec tudi v Makedoniji ni povsem miroval, saj se pojavljajo vesti, da naj bi kot izkušen borec prevzel tamkajšnje vodstvo komitov, kasneje ga je nekdo predlagal za nekakšnega inšpektorja Orjune ipd.³² Kot vemo iz literature, so v prvi polovici 30. let, predvsem v Srbiji, še bili nekateri poskusi obnove Orjune. S tem v zvezi je ljubljanski konzul Natali pozimi 1934 na vprašanje v zvezi s tem lahko olajšano odgovoril, da Orjuna vendarle ni bila ponovno ustanovljena, čeprav je vedno znova ugotavljal, da se bivši orjunaši po različnih ljubljanskih lokalih še vedno pogosto sestajajo.³³ O teh kavarniških srečanjih je nadrejenim poslal v naslednjih letih še precej poročil. Kljub temu so naslednje leto, to je pozimi 1935, organi na Goriškem zaznali oziroma poročali, da se je v Hotedršici na jugoslovanski strani ustanovila sekcija Orjune; njen »poveljnik« naj bi bil tamkajšnji učitelj Ciril Jelinčič, primorski begunec, po rodu iz Tolmina. Ko so za podrobnejše informacije zadolžili konzula, je le-ta sporočil, da gre pravzaprav za sekcijo Orjunao (orjunaške mladine), pri čemer je šlo po njegovih besedah za še »enega od številnih domislekov te skupine ultranacionalistov, ki vodijo iredentistično organizacijo Branibor«. Čez dobro leto pa je o istem hotenjskem društvu zatrjeval, da gre dejansko le za sekcijo društva Branibor.³⁴ Njegov nadrejeni, poslanik Guido Viola v Beogradu, je po drugi strani še eno leto kasneje poslal notranjemu ministrstvu zaupno sporočilo, da je bilo v začetku junija v jugoslovanski prestolnici srečanje Orjune, ki se ga je udeležil tudi Kranjec. Ob tem je dodal, da se sedaj orjunaši, z nekaj izjemami, nič več ne zanimajo za zunanje politične zadeve, temveč le še za notranja jugoslovanska vprašanja.³⁵ Tudi to je bila za italijanske fašistične oblasti »dobra novica«, glede na to, da so predvsem iz Ljubljane v preteklih letih dobivale vznemirjujoče novice o stikih in protiitalijanskih zarotah Orjune v povezavi z južnotirolsko organizacijo »Andreas Hofer Bund« kot tudi z italijanskima »Concentrazione antifascista« in »Giustizia e libertà«. O tem na tem mestu zaradi pomanjkanja prostora žal ne moremo podrobneje govoriti kot tudi ne o stikih in delovanju slovenske Orjune med Slovenci na avstrijskem Koroškem.

Ob takorekoč nešteti poročilih in namigih italijanske diplomacije ter tudi policijskih organov na samem Primorskem o načrtovanih orjunaških napadih, diverzijah in atentatih so bile fašistične oblasti še posebej pozorne na vsakršno novico, ki je namigovala, da se pripravlja atentat na Musolinija ali pa na druge pomembne fašistične osebnosti. Vsaj kar zadeva Duceja, je bilo v sami Italiji kar nekaj atentatov oziroma

³¹ Prav tam.

³² ACS, Ministero dell'Interno, Direzione generale di pubblica sicurezza, H 2, šk. 42.

³³ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 256.

³⁴ ARS, AS 1829, t.e. 14/353; Arhiv MKW, šk. 18/V.

³⁵ ARS, AS 1829, t.e. 14/353.

poskusov atentatov nanj in tudi Orjuna ni bila imuna pred takimi idejami oziroma načrti. Ko je že omenjeni Jože Kukec padel, so pri njem našli več dokumentov, med drugim tudi pismo, naslovljeno na Marka, tj. na Kranjca, z dne 8. septembra 1925. V njem ga »Alojz« obvešča, da bodo 12. septembra, torej že čez nekaj dni, na Snežnik na otvoritev planinske kočje prišli Mussolini, prestolonaslednik Umberto in pesnik Gabriele D'Annunzio. Duce naj bi tam imel zelo provokativen govor. Lepo bi bilo, če bi Kranjec v tem pogledu kaj organiziral, a treba bo pohiteti, pravi pismo. Neposreden atentat naj bi bilo nemogoče izvesti, ker bo tam ogromno vojaštva, zato mu priporoča, da se minira slavnostna tribuna; za to že imajo svojega človeka, ki bi to izvedel. Za vse informacije je bil zadolžen domačin Peter Žele. Kako je Kranjec na to odgovoril, ne vemo, a vsekakor do atentata ni prišlo, posebej še zato, ker so vse tri omenjene osebnosti obisk odpovedale. Najprej prestolonaslednik, za njim Mussolini, D'Annunzio pa bi prišel, a zaradi vremenskih razmer njegovo letalo v Veroni ni moglo vzleteti. Kočo na Sviščakih so nato napovedanega dne vseeno slovesno odprli.³⁶

V naslednjih letih sta konzul v Ljubljani ali pa poslanik v Beogradu svoje nadrejene večkrat obveščala, da se orjunaši odpravljajo v Italijo, posebej v Julijsko krajino, da bi izvedli kakšen atentat, tudi na Duceja. Nekateri atentati, posebej na slovenske renegate oziroma fašiste, pa so bili dejansko izvedeni. Vendar naj na tem mestu omenimo vsaj še dve zanimivi epizodi iz tega sklopa. V začetku aprila 1929 je vodstvo politične policije v okviru notranjega ministrstva v Rimu poročalo, da je dobilo zaupno vest o akciji prof. Miroslava Pretnarja ob obisku v Berlinu, kjer naj bi se dogovarjal o formiranju tajnega telesa mednarodnega značaja, naperjenega proti italijanskemu fašističnemu režimu. Le-to naj bi imelo dvoje ciljev: ubiti Mussolinija ali pa organizirati zaroto proti njemu s pomočjo samega koruptnega fašističnega vodstva, t. i. »congiura di palazzo«. Pretnarja so fašistične oblasti pogosto omenjale kot člana Orjune, je pa bil tedaj predsednik Jugoslovanske matice v Ljubljani. Drugače naj bi posredno, prek organizacije Narodna odbrana, to naročila kar beograjska vlada. Z odstranitvijo Mussolinija bi se Italija znašla v kaosu, kar bi Jugoslavija lahko dobro izkoristila. Ob tem je Pretnar italijanskemu zaupniku tudi povedal, da so prejšnje leto, ko si je Mussolini prišel ogledat manevre ob vzhodni meji, pripadniki Orjune in Narodne odbrane imeli v načrtu, da Duceja ugrabijo in ga kot talca privedejo v Jugoslavijo, ki bi to lahko še bolje izkoristila.³⁷ Drugi primer sega v poletje 1931, ko je notranje ministrstvo prefektom v Julijski krajini posredovalo pomembno poročilo konzula v Ljubljani. Le-ta je izvedel za sestanek v gostilni v Rožni dolini, na katerem je poleg orjunašev sodeloval tudi en častnik v civilu. Na njem naj bi sklenili, da je treba na Krasu hkrati izvesti nekaj atentatov, ki naj bi v prvi vrsti pokazali moč jugoslovanskega naroda, po drugi pa je bilo treba kaznovati nekatere rojake, ki so pristopili k fašizmu. Konkretno naj bi sklenili, da na Primorsko kot turisti in s ponarejenimi angleškimi dokumenti odidejo štirje mladi orjunaši, v eni noči pa naj bi usmrtili podestaja v Dutovljah, fašističnega centuriona v Sežani in šefa železniške po-

³⁶ ARS, AS 1829, t.e. 14; Pahor, *Od Pisanke za zasedeno ozemlje*, str. 40.

³⁷ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 259.

staje v Štanjelu. Slednji naj bi bil znan po svojem zaničevanju in zatiranju Slovencev. Centurion v Sežani je bil tedaj Emilio Grazioli, ki je med Slovenci kasneje napravil še uspešno »kariero«. Podestà v Dutovljah pa je bil Teodor Kompare, ki je bil seveda član fašistične stranke in tudi on naj bi zatiral svoje rojake.³⁸ Kolikor je znano, do poskusov teh atentatov ni prišlo. Je pa po padcu fašizma jeseni 1943 s strani partizanov žalosten konec doživel omenjeni Kompare.³⁹

Iz nekaterih poročil italijanskih organov bi lahko sklepali, da Orjuna na samem Primorskem ni imela le svojih zaupnikov in informatorjev, temveč tudi svojo pravo vojaško mrežo in celo politično organizacijo. Kar zadeva slednjo, naj omenimo poročilo tržaškega prefekta iz aprila 1927, da je znani odvetnik Edvard Slavik na mestu predsednika glavnega odbora Orjune v Trstu pred časom zamenjal Josipa Gaberščka. O slednjem se je bolj podrobno razpisal v poročilu notranjemu ministrstvu konec istega leta, ko je ugotavljal, da je avgusta 1926 v Trstu ustanovil tajno sekcijo Orjune, jo nato vodil kot predsednik, in da je zato tudi odložil mesto tajnika političnega društva Edinost. Tamkajšnja kvestura je o tem dobila nekatere informacije ter ga je začela strogo nadzorovati. Tega Gaberšček ni dolgo zdržal in je decembra istega leta ilegalno odšel v Jugoslavijo. Bil je ovađen ter v odsotnosti septembra 1927 obsojen na šest let ječe in visoko globo. No, kazen je bila previsoka samo za prebeg čez mejo, očitno so ga kaznovali še za njegovo delo pri Edinosti in predvsem Orjuni.⁴⁰ Prefekt je še dodal, da se ubežnik nahaja v Ljubljani in da je tajnik tamkajšnje sekcije Radičeve stranke v Sloveniji. Slednje je vsekakor tudi zanimiv podatek, v kolikor se je Gaberšček tedaj še štel za člana Orjune. Znano je bilo namreč, da je ta unitaristična organizacija imela »separatističnega« Stjepana Radića zelo v želodcu.⁴¹ Toda Gaberšček iz te funkcije ni mogel narediti kakšne kariere, saj se je kasneje izkazalo, da se je povezal z italijanskim konzulatom v Ljubljani in iz eksistencialnih razlogov postal njegov informator. Filip Kosec je ob enem od svojih vdorov v prostore konzulata našel o tem pisne dokaze in je nato Gaberščka trdo prijel, tako da se je slednji raje umaknil v tujino.⁴² Toda tudi na konzulatu, kot se rado zgodi v takih primerih, ga niso cenili in so njegovo vedenje označili za dvoumno in dvolično, vendar so ga spremljali naprej in v Rimu je tudi o njem nastal policijski dosje. Leta 1934 so njegovo tirnico kljub predhodni amnestiji spet zaostriili v smislu, da ga je treba takoj aretirati, če se prikaže na italijanskem ozemlju. Istega leta so poročali, da se je vrnil v Jugoslavijo in da živi v Beogradu, a v zelo slabih razmerah, povrhu vsega pa ga nadzoruje še jugoslovanska policija, ker ga je pred tem zasačila s ponarejenimi dokumenti ob poskusu odselitve v Ameriko. Ni pa imel stikov z emigrantskimi organizacijami. To dejstvo so mu italijanske oblasti dve leti kasneje šteje v dobro, ko je ambasado v Beogradu

³⁸ ARS, AS 1829, t.e. 14.

³⁹ V Dutovljah so imeli »Municipio«. V: Primorski dnevnik, 26. 2. 2010, str. 2.

⁴⁰ ACS, Ministero dell'Interno, Casellario Politico Centrale, šk. 2213.

⁴¹ Ivan Bošković: Splitski orjunaški list *Pobeda* i Stjepan Radić. V: Časopis za suvremenu povijest, 2007, št. 1, str. 125–132.

⁴² Turk, Nenavadne zgodbe, str. 72; Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica 1993, 19, str. 581.

zaposil za potni list ter za dovoljenje, da se preseli v tedaj že italijansko Etiopijo, pri čemer je poudarjal svoje znanje jezikov in zatrjeval, da bo v italijanski vzhodni Afriki lahko zelo koristen. Ker so po preverjanju ocenili, da se je glede na svojo orjunaško preteklost zares skesal in da je razočaran nad bivanjem v Jugoslaviji – s partnerko sta bila tedaj oba brezposelna – je notranje ministrstvo konec julija izreklo svoj »nulla osta«. Še pred tem je ambasador poleg drugih stvari poudaril, da je Gaberšček zelo dober poznavalec iredentističnega gibanja, vključno z Orjuno.⁴³

To njegovo poznavanje je poslanik nato tudi izkoristil, sledil je namreč zelo izčrpen pogovor z Gaberščkom. Na osnovi tega razgovora je 10. avgusta 1936 poslanik z Bleda (!) poslal zunanjemu ministrstvu kar 21 strani dolgo poročilo. Gaberšček mu je govoril o mladinskem nacionalističnem gibanju, o četnikih, Orjuni in njenem terorizmu, o Marku Kranjcu ipd. Izpostavil pa je še nekaj zelo zanimivega, namreč, da je konec decembra 1924 skupaj s 17 sodelavci v Trstu ustanovil tajno organizacijo s ciljem zbiranja obveščevalnih podatkov in tudi izvajanja terorističnih aktov proti italijanskim ustanovam. Poimenovali so jo TIG(E)R, delovala pa naj bi neodvisno od Orjune. Iz drugih virov je potrjeno, da je dejansko šlo za ustanovitev t. i. prvega Tigra. Odnosi z Orjuno pa so bili nato zelo razgibani, prišlo je do tekmovanja, nato do nekakšne združitve pod imenom Orjunavit, a končno je zaradi organizacijskega in tudi moralnega zatona Orjune vodstvo odpora na Primorskem v celoti prevzel TI-GR.⁴⁴ Kako v tem kontekstu s podatkom o ustanovitvi TIG(E)R-a decembra 1924 uskladiti zgoraj omenjeni podatek, da je Gaberšček avgusta 1926 v Trstu ustanovil Orjuno, ostaja seveda odprto vprašanje. Sam Gaberšček nato očitno ni odšel v Afriko. Zadnji podatki v njegovem dosjeju datirajo iz leta 1943. Februarja je italijansko poslaništvo v Beogradu sporočilo, da se še zmeraj nahaja v tem mestu, da je zaposlen pri nemški organizaciji TODT in da prosi za izdajo potnega lista, ker mora na službeno pot v Berlin. Goriška prefektura – doma je bil namreč z Ljubinja nad Tolminom – je čez nekaj mesecev odgovorila, da nima nič proti.⁴⁵

O Gaberščku se v teh zadnjih poročilih ne govori več kot o orjunašu oziroma bivšem orjunašu. So se pa po drugi strani fašistični organi še vse do leta 1938 ukvarjali z zbiranjem podatkov o drugih bivših orjunaših, pri čemer jih le-ti v glavnem zanimajo zgolj še kot za italijanski režim nevarne posameznike, medtem ko organizacije ne omenjajo več. Zadnji dokument, ki izrecno omenja Orjuno kot tako, datira v leto 1937.⁴⁶ Iz literature je sicer znano, da so se sredi leta 1934 izjalovili še zadnji poskusi Marka Kranjca po obnovitvi Orjune in je zato pristopil k razgovorom o spojitvi z Jugoslovansko akcijo, čeprav je tudi res, da se še javljajo posamezni glasovi o manjših sporadičnih orjunaških akcijah, npr. o poskusu organiziranja protiitalijanskih demonstracij aprila 1936 na Bledu.⁴⁷ Tako je bilo po svoje tudi razumljivo,

⁴³ ACS, Casellario Politico Centrale, šk. 2213.

⁴⁴ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 245; Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem, str. 52–56.

⁴⁵ ACS, Casellario Politico Centrale, šk. 2213.

⁴⁶ ARS, AS 1829, t.e. 14/353.

⁴⁷ Gligorijević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista, str. 389–391.

da se je obsedenost fašističnih oblasti z Orjuno podaljšala še v vojni čas. Prav zadnji dokument v dosjeju Orjuna je namreč s konca januarja 1942, in sicer gre za sporočilo poveljstva 5. cone obmejne policije v Trstu, poslano notranjemu ministrstvu v Rim. V njem na podlagi zaupnih virov sporočajo, da se »znana sekta iredentistična organizacija Orjuna« reorganizira in da bodo orjunaši, ko bo manj mrzlo in bo manj snega, odšli v gozdove, posebej na Gorjance, da bi začeli z akcijami proti italijanskim enotam. Njihovi viri dodajajo, da ima vsaj na videz iredentistični poziv orjunašev več simpatij med lokalnim prebivalstvom kot pa trenutna akcija komunistov. O nadaljnjem razvoju dogodkov naj bi tržaški policijski center še poročal, vendar je to zadnji dokument v omenjenem dosjeju.⁴⁸ Samo ugibamo lahko, ali je pri tem šlo že za zaznavo prvih načrtov slovenskega četniškega gibanja, da spomladi 1942 na teren pošlje svojo prvo enoto.

Boris Mlakar

THE DECLINE OF THE ORGANISATION OF YUGOSLAV NATIONALISTS – ORJUNA –
UNDER THE WATCHFUL EYE OF THE ITALIAN FASCIST AUTHORITIES

Summary

The establishment of the Organisation of Yugoslav Nationalists (Orjuna) in the beginning of the 1920s in Dalmatia and its gradual expansion to other, especially Slovenian provinces of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, was closely related to the presence and activities of the many refugees retreating from the Primorska (Littoral) region and Istria due to fascist violence. One of the main reasons for the establishment of Orjuna and also one of its aims was to organise the struggle against fascism, active propaganda, sabotage and other forms of resistance against the Italian state and repression institutions, while its ultimate goal was the liberation and annexation of the Littoral region to its homeland. These activities were not only limited to the territory near the border, but also reached the area of Venezia Giulia itself. Since Orjuna also carried out espionage in favour of the Yugoslav Army, it enjoyed an occasional active support of the Yugoslav authorities. The liberal part of the Yugoslav politics was especially prominent in this sense. This can be explained with the fact that Orjuna supported the so-called integral Yugoslavism and opposed all separatists, clericalists, as well as communists. However, due to Orjuna's terrorist activities the circle of its opponents kept getting larger, also as a consequence of its internal disputes and revelations of various disreputable acts, related to the activities of its prominent members. Therefore the authorities started limiting its activities, disarmed it, and in certain areas, for example in Slovenia, also prohibited it. However, this did not stop its activities: it either kept working illegally or in the context of other nationalist associations, for example the Chetniks or the National Defence organisation. This was also true of Orjuna's activities in the Littoral region itself, but here the primate in the anti-fascist resistance in the 2nd half of the 1920s was taken over by the TIGR organisation. At the same time it is true that initially Orjuna or its members themselves helped to establish the TIGR organisation.

Naturally, all of Orjuna's activities caught the interest of the Italian intelligence and diplomatic services. The Italian consulate in Ljubljana was especially active in this sense, making use of confidants among the Slovenian refugees from the Littoral region. On the other hand Orjuna also organised its own spy network against the consulate, thus a kind of an intelligence and spy war took place in Ljubljana (the only similar situation occurred in Sušak). In this context people like Filip Kosec were very important, while for the Italians the most dangerous terrorist was Jože Kuček. The great »leader« of

⁴⁸ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 245.

Orjuna, Marko Kranjc, was of course a constant problem. Numerous Italian reports were sent from Ljubljana, Sušak, Split and Zagreb to the Italian embassy in Belgrade, and from there to the Ministry of Foreign Affairs in Rome, which sent huge quantities of information about the subversive activities in the area near the border and in the Littoral region to the Ministry of the Interior and the leadership of the police, which forwarded it to the political and repression bodies in the Littoral region itself. Thus the fascist police opened and updated many dossiers about Orjuna and similar Yugoslav associations as well as about prominent individuals. Naturally, the Italian diplomacy tried to intervene with the Yugoslav authorities in order to ensure the prohibition or at least restriction of Orjuna's activities. In fact in 1928 the Italian envoy bragged to Mussolini that in Ljubljana Orjuna had been disbanded two years earlier at the very demand of the embassy. However, the fascist authorities in Italy and the diplomatic services in Yugoslavia kept collecting the information about Orjuna and its actual or former members diligently until the late 1930s.